

Teremtő esélytelenség avagy a mániákus természetrajza

Úgy képezem, a labirintusok nagy szakértője és az idő természetének lankadatlan firtatója egész életében az idő labirintusában bolyongott; élete utolsó pillanatában valószínűleg eljutott a labirintus kellős közepébe, a titok föltárult előtte: egyszerre látta mindenkori önmagát – megsemmisülni.

Így képezem és így remélem, mivel ez némi elégtétellel szolgálhatott neki, aki a teljes halálra vágyott, és halála után nem kívánt többé *Jorge Luis Borges* lenni, ahogyan azt 1978 júniusában egyik előadásában – *A halhatatlanság (1)* címet adta neki – a Belgrano Egyetemen kifejtette. Gyaníthatólag nem kívánt tovább bolyongani abban a labirintusban, amelyből egyébként sosem sikerült kikecmeregni. Ahogyan nem is sikerülhet egyikünknek sem.

Az argentin Borges (1899–1985) annyira beleakadt ebbe a problémába, hogy mégcsak túloznunk sem kell ahhoz, hogy az idő foglyaként lássuk, és ez talán oka volt, oka lehetett közismert félnkségének is. Az idő kíméletlen hömpölygése, megállíthatatlan múlt-alkotása sok gondolkodót készített arra, hogy a létezés nagy kérdéseit boncolgatva különös figyelemmel tüntesse ki. Nagyon is logikusnak, sőt, evidensnek tetszik, hogy századunk legmegkerülhetetlenebb bölcselője, *Martin Heidegger* főművének 1927-ben a *Lét és Idő* címet adta – hangsúlyozandó azt a szubsztanciát, amely az ontológiai vizsgálatoknál minduntalan előtérbe törekszik. Azaz: a lét értelmének keresésekor szükségképpen ütközünk bele az idő kérdésébe. Heidegger mondja „a ‘lét’ értelmére vonatkozó kérdés konkrét kidolgozása” kapcsán, hogy „ezt megelőzően azonban értelmeznünk kell az időt mint azt a horizontot, amelyen belül létmegértés egyáltalán lehetséges”. (2) Ez így kiragadva eléggé aporikusan hangzik, a tanulmány súlyosabb részének föladata az apória föloldása.

Borges maga is vonzódott nemcsak az idő problematikájának vizsgálatához, de az apóriákhoz szintén. Ismert, milyen gyakran hivatkozik az eleai *Zénon* Akhilleusz és a teknősbéka példájára, és egyre-másra észrevesszük azt is – akár verseit, akár novelláit vagy esszéit olvasva –, hogy az apórikus fogalmazás (a novellában ez szerkezetté tágul és úgy ölti magára a novellaformát) valóságos stíluselem. A most idézésre kerülő vers kapcsán úgy is fogalmazhatnánk, hogy a téma éppen egy apória, egy megoldhatatlan, megválaszolhatatlan, éppen emiatt izgalmat okozó kérdés:

„Mily tegnapban, mily karthágói kertben
hull most ugyanez az eső?” (3)
(Somlyó György fordítása)

Ez az *Esik* (L.lueve) című kétsoros az *Aprópénz* című sorozatból való, abból, amelyben – úgyszólván – magától értetődik ez az iránytalanság az időben, ahol az egyik darabban Machbeth amiatt súrja le a királyt, „hogy Shakespeare kitervelje tragédiáját”. (4) Magától értetődik, hogy az idő természetének vizsgálatakor az idő mozgására, mozgásirányára is rákérdezzünk. Borges tanulmányokat szentel olyan szerzőknek (*Dunne*, *Bradley* stb.) és elméleteknek, amelyek, ha csak egy picit is, de kimozdítanak bennünket a megszokott,

mindennapi időképünkől, és újra meg újra megfigyelhetjük, hogy az egyén és az idő viszonya érdeklő elsődlegesen. Vagy talán pontosabb, ha azt mondom: a létező és az idő viszonya, hiszen nem szeretném izgatottságát összemosni egyes egzisztencialisták hisztérikusságával. Sort kerít az idő irányára is, kivált Bradley jövőből felénk áramló időfolyama foglalkoztatja, és – úgy látom – néhány elbeszélést is épít erre a meghökkenítő fölteszre (*Pierre Ménard, a „Don Quijote” szerzője; A titkos csoda* stb.). Ha viszont az *Esik* című verset nézem, akkor is könnyű észrevennem, hogy a „mostani” eső hullik a „tegnapban”, konkrétan: a tegnapi „kathágói kertben”, ahol is, vagy ahonnan ez a „most” mindenképpen jövőnek látszik a „tegnaphoz” viszonyítva. Ugyanakkor éppen Borgestől ismerhetjük – jóllehet, a kútfő a hindu hagyomány –, mennyire bizonytalan a *most* is, mennyire megfoghatatlan a jelen: senki nem látja az almát leesni a fáról – tartják Indiában –, az alma vagy még a fán van, vagy pedig már leest. A fán még *jövő*, a földön *múlt*. A *jelen* valahol elveszett a szemünk előtt; talán nem is létezik. Az egyetlen így kijelölt dimenzióba – mindegy: múltból a jövőbe, jövőből a múltba tart – kényszerített idő nyomozó változtathatatlanságot, sorsszerűséget testál ránk; innét ered az emberi elme megmagyululó bűjöska-kísérlete az idő játékaiban. Innét a körkörös idő gondolata is, ami – minden általa is tudott gyarlósága ellenére – ugyancsak foglalkoztatja Borgest. (Mellesleg egyáltalán nem véletlen, hogy körkörös labirintusok is épültek.)

Az igazi tét azonban Borgesnél „az idő cáfolata”, amelynek kisebb-nagyobb szünetek után ismételt nekivág, jóllehet, mint vérbeli szkeptikus mindig is sejtí, hogy a kísérletek kudarcra vannak ítélve, és legfőképp saját látványos eszmefuttatásai bővíthetők el idegi-óráig. (Ahogyan – teszem azt – rendre elbűvöli az ugyancsak varázslatos stilisztá *Nietzsche* vagy *Schopenhauer*.) (5) Az idő eredményes cáfolata korántsem tét nélküli. Mi több, éppenséggel az örökkévalóság esélyével kecsegtet. Azzal, ami olyannyira vonzza mindazokat, akik folyvást a Semmi „metafizikai horrorjától” rémüldöznek. (6) Ehhez az örökkévalósághoz – úgy tetszik – elegendő az idősíkok „valóságos” átjárhatósága, hiszen az óhatatlanul az örökkévalóság képét idézheti föl. Valóságosat mondok, mivel a gondolati átjárhatóságot az emlékezet (múlt) és a képzelet (jövő) biztosítja. Az *Esik* című kétsorosban mintha Borges egymásra úsztatná ezt a két síkot – az emlékezet és a képzelet egymásra kopírozásával. A *most* – persze – inkább csak virtuális emlékezés, ugyanis valójában jelen, noha az adott viszonylatban megváltozott funkcióban. Borges pontosan arról óhajt beszélni, hogy az ok-okozati összefüggések sem determináltak időben, ami ugyan nemigen jelenthet mást, mint hogy az okozat célképzetté válik: Machbeth azért szúrja le a királyt, hogy majd Shakespeare a történetből drámát kanyaríthasson.

Létezik azonban – legalább is logikailag – egy másik lehetőség is. Jelesül az – és ehhez J. W. Dunne elmélete alapján juthatott el Borges, amelyet ugyancsak figyelemre méltónak talált –, hogy az általunk olyannyira határozottan elkülönített és egymásutániságukban fölfűzött idősíkok – múlt, jelen, jövő – mindig és egyszerre, folyvást és együtt léteznek, és a történések egymásutánisága esetleg érzéki csalódás, azaz a fölfogó szubjektum valamiféle korlátja. Olyasféleképpen – például –, ahogyan nem áll módunkban az ötödik dimenziót (a három tér + egy idő után) érzékelni, ámbar a fizika dolgozik vele, sőt, ilyen sejtése is van. No de, dolgozik még ezen túl további dimenziókkal, amelyek – nyilvánvalóan – hipotézisek, absztrakciók és mégcsak nem is bizonyíthatók, miképpen az sem, hogy minden szám (ide értve a nullát is) nulladik hatványa 1. (7) Mindenesetre, ha van – teszem föl – ötödik dimenzió, nem tudjuk, mi történik ott; azt sem tudjuk, egyáltalán tér jellegű vagy idő jellegű dimenzió ez; mi több, nagy valószínűséggel fölteni sem lehet így a kérdést. Találgatni azonban szabad, és még az is előfordulhat, hogy ez a dimenzió – valamilyen értelemben – az idő cáfolata. A fizikai kutatások – legalább a laikusnak – módot adnak az ilyesféle okoskodásra. Borges időcáfolatai nem ilyen természetűek, inkább filozófiai-logikai karakterűek; nem is igen értem, hogyan nem bukkan rá *McTaggart* időcáfolatára. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy Borges beismerte veresé-

gét ezen a területen: *Az idő újabb cáfolata* című esszéjének ódája tanúsítja ezt: „Sor-sunk... azért irtóztató, mert visszafordíthatatlan és vastörvényű. Az idő anyagából vagyok. Az idő folyó, mely magával ragad, ám én vagyok az a folyó; tigris, amely széttép, ám én vagyok az a tigris; tűz, amely elemeszt, ám én vagyok az a tűz. A világ, sajnos, valóságos, én, sajnos, Borges vagyok.” (8)

Ebből az idézetből, kivált, ha a két verssort is mellégondoljuk, magyarázatot kapunk egy másik Borges vélekedésre, miszerint „egy szófűzés roppant mód hasonlít az univerzumra”. (9) És Borges a filozófiáról beszél. Arról a metafizikai metafora-sorról is, amelynek segítségével *Az idő újabb cáfolatában* vonja le a következtetést: „...a világ, sajnos, valóságos.” A metafizikai kísérletek – úgy tetszik – még távolabb tartanak bennünket ettől a valóságtól; újabb és újabb metaforák jelzik a célba érés lehetetlenségét.

Vagy talán mégsem ezt jelzik? Esetleg egyenest erősítik az argentin író gyanúját: „Lehet, hogy a világ története valójában csak néhány metafora története?” (10)

Borges szándéka egészen világos: ébren tartani a kételkedés szellemét. Azét a kételyét, amely nem hódol be a legstatikusabbnak tetsző látszatoknak sem. Sőt, amely kifejezetten ezek ellen fordít. Mert valahol – szereti így hinni – rejtve van a lényeg, valahová elzárták a titkot. Amikor költőnk a szófűzés és az univerzum félreismerhetetlen hasonlatosságáról beszél, a heideggeri sejtést erősíti; ám – milyen különös! – ezáltal a bölcselő fogalmaz költőbben (nem riadva vissza a metaforától sem): a nyelv a lét háza. A *Lét és Idő* egyik lábjegyzetében Heidegger arra a nyilvánvaló tautológiára hívja föl a figyelmet, amelyhez majdnem minden „lét-

kutató” – szinte törvényszerűen – eljut: „A lét meghatározásához... azt kellene mondanunk: *van*, s így kénytelenek lennénk a meghatározott szót alkalmazni saját meghatározásában.” (11) Kérdés – persze –, valóban olyan súlyos vétek-e egy tautológia elfogadása, ahogyan azt egyes logisták sugallják, vagy éppen *a dolgok természetében* rejlik ez a tautológiára való hajlamosság, mihelyst ehhez a természethez közelítünk a nyelv által? Netán *a nyelv természetében*? Úgy tapasztalom, Borges egyáltalán nem irtózik a tautológiától, mi több, azok egyes változatait – például a túlhajtott metaforákat: a *kennige*ket – igencsak kitüntetett érdeklődéssel vizsgálgatja. Nem mintha nem ismerné föl bennük a tautológiát. Éppen ellenkezőleg. (12) Kimondva-kimondatlanul ebben az is benne van, ha a szófűzés ennyire alkalmas a tautológia létrejöttére, akkor akár a hozzá „roppant mód” hasonló univerzum is szolgálhat ilyesmikkel. Alighanem Borges (akárcsak én) a labirintus és a tautológia karaktere között is érzel rokon vonásokat, csakúgy, mint a tautológia és a körkörös idő között. Nincs ez másként akkor sem, ha az egész nem több egy nagyszabású metafizikai sejtésnél.

A metafizikai sejtés olyasvalami, aminek segítségével talán korrigálni lehet az emlékezet fogyatékoságait. Egyik egyetemi előadásában Borges azt mondta: „Az emlékezés pedig nagyrészt felejtésből áll.” (13) A kétsoros versben a megismételt tétovaság, a *mily* szócska utal az emlékezés gyarlóságára, amely sem a tegnapot, sem a karthágói kertet nem képes pontosabbá tenni. Az igazi törést, az igazi fordulatot azonban az adja, hogy a *hull* ige jelen idejű alakja mind a *tegnapra*, mind a *mostra* egyaránt vonatkozik, ezáltal időbeli bizonytalanságot hoz be a logikailag, grammatikailag tökéletesen korrektnek tet-

Az igazi tét azonban Borgesnél „az idő cáfolata”, amelynek kisebb-nagyobb szünetek után ismételten nekivág, jóllehet, mint vérbeli szkeptikus mindig is sejtí, hogy a kísérletek kudarcra vannak ítélve, és legföljebb saját látványos eszme-futtatásai büvölhetik el idegi-óráig. (Ahogyan – természetesen – rendre elbűvöli az ugyancsak varázslatos stilszta Nietzsche vagy Schopenhauer.)

szó kérdésbe, megbolygatja az idő(k) ismert „rendjét”, a világ valóságosságának konvencionális képzetét.

Borges rafinériája legjobban abban mutatkozik meg, hogy gondolatát kérdéssé formálja, amely kérdés – természetesen – majdnem állítás: éppen csak részleteiben kíván megválaszolást. A valós világból (abból, amit ő maga is tudomásul vesz – egy sajnossal) az a kérdés következik: egyáltalán lehetséges-e, hogy a mostani eső a tegnapi hulljék, az pedig csupán a második lépésben, a logikának is egészen más síkján: melyik tegnapi, melyik karthágói kertben. (Nem mintha olyan bőséges információink volnának karthágói kertekről.) Mint említettem azonban, Borges az idő labirintusában bolyong; a kérdés valahonnét a labirintusból hangzik el. Mintha valami nyugtalanító visszhangot is kihallanánk mögüle. Egyelőre még nem a közepéből. Hiszen az ő Démokritosza – miként *A homály dicsérete* című versében elárulja – „az idő lett”. Az idő labirintusában keresgélő költő végül joggal mondhatja el:

„... Magam középpontjához érkezem,
a magam algebrájához és kulcsához,
a magam tükréhez.
Rövidesen megtudom, ki vagyok.”
(Somlyó György fordítása)

Hogyan is mondta Emerson? „Jelképekben honos jelképek vagyunk.” Még ez is milyen gögösen hangzik! Mintha átszivárogná rajta a megfaggatott Isten büszke titokzatossága: *ehje aser ehje*; még a legszimplább fordításban is csinos tautológia. VAGYOK, AKI VAGYOK! Vagyok a megnevezhetetlen. És vagyok a jelképekben mint jelkép – megfejthetetlen. Magam számára is. Foglya az időnek, amely ha elereszt, eltöröl a jelképek közül is. Még ezt is inkább csak sejtem, sejteni vélem, semmint tudnám. De legalább a sejtés én vagyok.

Az idő, ez a hírhedt útonálló, megfoszt személyes kincseimtől. Kirabolja a múltat; felejtést bocsát rám. „Mily tegnapi, mily karthágói kertben?” Már a töprenkedésem is félrevisz. Rávettek, hogy kételkedjem abban az időfölfogásban, amelyet a konvenció hőmpölyögtet felém. A világ filmtörténetének egyik „legmetafizikusabb” alkotásában, *Marcel Carné Szerelmek városa* című művében hangzik el ez a látszólag köznap poénkodásnak hangzó mondat, hogy „az újdonság éppolyan öreg, mint a világ”. Mintha ebben is az idő aspektusai mosódnának egybe azáltal, hogy *a most heurékája* időtlen idők óta létezik. „A múlt az idő alapanyaga, ezért is válik nyomban elmúlttá” – szögezi le Borges *A várakozás (15)* című novellájában; fölteszem, emiatt lesz az újdonságnak is olyan gyorsan múltszaga.

Descartes a legfontosabb szubsztanciának a teret látta, az ő *cogitója* a tér függvényében mozog. Borgesnál az idő látszik a legalapvetőbb szubsztanciának (egyébként a *lét* kérdésének vizsgálatakor Heidegger is igen gyorsan az *időnél* találja magát), az idő, amelynek nyilvánvaló attribútumául a végtelenséget gyanítjuk. Ám ezzel korántsem elégszünk meg, újabb és újabb ismeretekre vágyunk az idővel kapcsolatosan, de akár negligálásába is belemennénk, annyira bőrünkön érezzük fenyegetését. Nem szeretném, ha valaki félreértené: nem a *lét*, a *létezés* fenyegetett az idő által. A létezésben pedig a létező, aki viszont mindig a létre kérdez rá.

Borges szintén kérdez, ám folyvást kételkedik. Kolakowski hívja föl a figyelmünket arra, hogy a „kétkedésem aktusa föltételezi, hogy valamit igaznak hiszek, csak nem tudom eldönteni, hogy mi az, ami igaz”. (16) Ugyanakkor csak úgy kételkedhetem, ha az igazság továbbra is rejtve marad. Ez valóban maga a labirintusélmény: kikeveredni belőle semmi esély. A jelképekből is mindössze újabb jelképekig vezet az út. Különös, de egyáltalán nem érthetetlen, nem is megválaszolhatatlan, hogy a bölcséletileg is úgy fölfegyverkezett ember, mint Borges, mániákusan ragaszkodik ehhez a témához, kerüli körbe minden lehetséges irányból indulva. Kockáztatja a líra fölláldozását a metafizika oltá-

rán. De mit is tehetne mást: tudja, a szellem lényege az állandó kérdésben van, csakis ezáltal maradhat – mondaná Heidegger – önmaga közelében. Természetesen a kérdés mindenkor komoly, a létre irányul. Borges pontosan érti, mi történik vele az idő labirintusában. *A Teremtő* című kötetének utószavában elénk is tárja: „Egy ember arra a feladatra vállalkozik, hogy ábrázolja a világot. Évek hosszú során át népesíti be a teret tartományok, királyságok, hegyek, öblök, hajók, szigetek, halak, lakások, szerszámok, csillagképek, lovak és személyek képmásaival. Kevéssel halála előtt rájön, hogy a vonalaknak ez a végnélküli labirintusa arcának képmását vázolja fel.” (17)

Íme, az idő – egy arcon tükrözötve...

Jegyzet

- (1) BORGES, JORGE LUIS: *A halhatatlanság*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1992.
 (2) HEIDEGGER, MARTIN: *Lét és Idő*. Gondolat Kiadó, Bp. 1989, 86. old.
 (3) BORGES, JORGE LUIS: *A másik, aki ugyanaz*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1990, 84. old.
 (4) Uo., 85. old.
 (5) Ez a szubjektív megjegyzés nem tartozik szorosan a témához, de elmondom, hogy 1996 októberében *Határ Győzővel* arról beszélgettünk, mennyire befolyásolja bölcséleti hajlandóságunkat az, ha jó tollú, szuggesztív filozófusok szólnak hozzánk. Érdekes, ő is a két németet említette, és *Platónra* való hivatkozását eleresztette a füle mellett. Egyébként Borges a platonizmust „ridegnek” ítélte, miként másutt már utaltam rá.
 (6) A kifejezés *Leszek Kolakowskitől* származik: egy könyve viseli ezt a címet, amely magyarul az Osiris-Századvég gondozásában 1994-ben jelent meg. Borges aligha ismerhette Kolakowskit, ez a kifejezés azonban bizonyára elnyerte volna tetszését.
 (7) A matematikusok olyan „képtelenségtől” sem riadnak vissza, hogy számításaikban négyzetgyök alatt – mondjuk – 2-t szerepeltessenek.
 (8) BORGES, JORGE LUIS: *Az idő újabb cáfolata*. Gondolat Kiadó, Bp. 1987, 269. old.
 (9) Uo., 71. old.
 (10) Uo., 155. old.
 (11) HEIDEGGER, MARTIN: *Lét és Idő*, i. m., 90. old.
 (12) A költésztől, irodalomtól egyáltalán nem idegen a tautológia. Tessék *Illyés Gyula* grandiózus versére – *Egy mondat a zsarnokságról* – gondolni, tessék *Handkéra* gondolni, de nem idegen a népművészetektől, az ornamenstől stb., stb. Arról már nem is szólva, hogy akár a növényvilág is mutat tautologikus hajlandóságokat, amennyiben a tautológiát nem csupán definíciós problémaként kezeljük.
 (13) BORGES, JORGE LUIS: *A halhatatlanság*, i. m., 87. old.
 (14) BORGES, JORGE LUIS: *A másik, aki ugyanaz*, i. m., 78. old.
 (15) BORGES, JORGE LUIS: *A titkos csoda*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1986, 323. old.
 (16) KOLAKOWSKI, LESZEK: *Metafizikai horror*. Osiris-Századvég, Bp. 1994, 38. old.
 (17) *Világirodalmi Lexikon I.* Akadémiai Könyvkiadó, Bp. 1970, 1043. old.